

кандидат філологічних наук,
доцент,
доцент кафедри філософії
і суспільних наук
Чернігівського національного
технологічного університету

ОСОБЛИВІСТЬ ЗАГАДКИ ЯК ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Історично пізнання загадки відбувалося шляхом від накопичення фактів до їх аналізу. Початковий інтерес виник у процесі збирання народної творчості, а оскільки фіксувався матеріал, отриманий із природних джерел – усних народних традицій, то цілком припустимо було обмежуватися лише емпіричними орієнтирами. Однак на сучасному етапі активного теоретичного вивчення загадки її мало визначати лише як послідовність «запитання-відповідь».

Загадка – це, мабуть, один із найскладніших для семантичного аналізу паремійних жанрів. Об’єктивною основою проблем опису базових семантичних категорій і прагматичних смислів загадки є невизначеність її мовного і мовленнєвого статусу, що тісно пов’язана з різноманітним і суперечливим виконуваним загадкою функцій. Із позицій когнітивно-прагматичного підходу до опису паремійної семантики найбільш продуктивними нам видаються такі аспекти функціонально-категоріального статусу загадки: 1) виділення провідної прагматичної функції, яка визначає інтенцію загадки як первісний «задум» її утворення; 2) визначення провідної когнітивної функції, яка відповідає конкретним особливостям репрезентації елементів і структур етномовної свідомості за допомогою паремійних одиниць; 3) з’ясування категоріальної сутності загадки в умовах трихотомії «мова – мовлення – текст».

Значимо, що проблема визначення категоріальної сутності загадки в умовах трихотомії «мова – мовлення – текст» також зазначається багатьма дослідниками цього паремійного жанру. У роботах Г.Л. Пермякова, В.Н. Топорова, В.А. Лукіна, М.М. Бахтіна, С.Я. Сендерович, О.О. Селіванової, Т.М. Лучечко ми виявляємо аргументи на користь положення про те, що більшість різновидів загадок можуть претендувати на статус тексту. При цьому зазначається їхня (1) формальна специфіка, (2) діалогічна форма, (3) відтворюваність, (4) гіперорганізація, (5) двочасність, (6) описовий характер тощо. Важливим здається і положення про складний текстовий статус, обґрунтоване В.А. Лукіним, який вважає, що не всі загадки можуть претендувати на статус тексту, оскільки питальна частина одних має текстову семантику і піддається інтерпретації, що і дає змогу створити текст (отримати відгадку), а інші загадки не мають текстової семантики зовсім, оскільки їхня питальна частина не може бути логічно інтерпретованою. Між текстовими та нетекстовими загадками В.А. Лукін виявляє ще «невизначену велику кількість проміжних випадків» із відсутністю «загальнотекстового мотивування» [4, с. 443–444].

Нам видається, ще один ключ до розуміння статусу загадки лежить у вирішенні проблеми співвідношення категорій тексту і висловлювання. Так, М. Бахтін у своєму розумінні висловлювання звертає увагу саме на його когнітивний потенціал: «Висловлення ніколи не є тільки відображенням або виразом чогось, поза тим, що вже існує, даним. Воно завжди створює щось абсолютно нове і неповторне, притому завжди має відношення до цінності (до істини, до добра, краси тощо)» [1, с. 320]. Таке розуміння сутності висловлювання підходить для розуміння загальнопаремійної природи загадки і підтвердження її мовного статусу.

Більшість дослідників загадок зазначають їхню поліфункціональність, зумовлену тим, що зі зміною комунікативної функції змінювалася і прагматика цього різновиду паремій. У загальних рисах ця функціональна еволюція загадки, описана в працях Г.Л. Пермякова, В.Н. Топорова, В.А. Лукіна, Н.Б. Мечковської, І.А. Седакової, С.М. Толстой, А.В. Насибулїна, Т.В. Цив’ян, Ю.І. Левїна, може бути представлена таким чином:

1) первісне комунікативне призначення загадки – ритуально-магічне, а прагматика зумовлена необхідністю засвоєння членами спільноти «сакральної ієрархії головних сутностей» [5, с. 237];

2) потім, у процесі взаємовпливу «праслов’янської спадщини <...>, середньовічної слов’янської книжності і через неї античної, біблійної та східної традицій» [8, с. 233] виділяється провідна ритуально-ігрова комунікативна функція, яка визначає прагматику загадок як особливого вербального акту діалогічного характеру, мета якого може, залежно від ситуації, визначатися як навчання, розвиток або організація дозвілля. При цьому для визначення прагматичної функції загадки актуальна і подвійність її ігрової природи: формально-ситуативна (діалог-змагання) і мовна (використання прийому мовної гри);

3) сучасне комунікативне призначення загадки пов’язане з: 1) домінуванням її дидактичної функції, причому предмет навчання істотно змінився за останні століття – сучасна загадка вчить орієнтуватися в загальнонаукових поняттях, а також є методичним прийомом закріплення вивченого матеріалу, у той час як власне фольклорний період її побутування пройшов «під знаком» функції формування образно-логічного мислення; 2) реалізацією прецедентного потенціалу не тільки конкретних текстів, а й стереотипної форми загадки, що призводить до активного утворення паремійного трансформана на базі цього паремійного жанру [6, с. 163–166].

Таким чином, прагматична функція загадки визначається потребою її використання в конкретних комунікативних цілях. При цьому здатність загадки «при збереженні частини функцій втрачати інші,

набуваючи з часом нові» [4, с. 439], на наш погляд, зумовлена тісним зв'язком паремійної прагматики з когнітивною основою самої паремії.

Когнітивна функція загадки має певну специфіку на тлі загального розуміння когнітивної функції мови. Як зазначає Н.Б. Мечковська, «природа загадки пов'язана з однією з фундаментальних властивостей людського мислення – зі здатністю або умінням людини бачити подібність і несхожість різних предметів (явищ, подій) і на цій основі розуміти зв'язок предметів, їхні роди і види, розрізняти в навколишньому світі загальне, часткове та особливе» [5, с. 319]. Таку здатність мислення можна було б охарактеризувати як метафоричність, якби не та помічена автором цитати особливість, яку можна визначити як прагнення, у першу чергу, встановлювати парадигматичну сутність явищ, що належать до якихось макрокатегорій. Власне ж асоціація як механізм «запуску» когнітивної метафори є елементом первісної метафоричної категоризації явища, у той час як метафорика загадок реалізується лише за умов наявності певної сформованої здатності бачити явище в його онтологічній цілісності та зумовленості системою. Як нам здається, таке розуміння специфіки метафоричної природи загадки зумовлене своєрідною «наступністю» її магичної та ігрової функції, а прагнення загадки знайти спільне в непорівняному і є тим «рудиментом» ритуального призначення паремії, який спочатку ускладнює розгадку. Дійсно, розгадка сутності явища в рамках магичного ритуалу – процес своєрідного посвячення в якісь таємниці, і доступ до них не може бути простим і очевидним. Текстовий статус загадки з позиції зазначених вище критеріїв також має свою певну специфіку. Так, В.А. Лукін вважає, що далеко не кожна загадка може вважатися текстом, а тільки та, котра «піддається ретроспективній інтерпретації» [4].

У текстовій загадці питальна (кодована) частина має певну текстову семантику, засновану, насамперед, на зв'язності й ієрархічності (граматичній та семантичній). Дійсно, багато дослідників бачать істотну спільність загадок і прислів'їв як зразків народної мудрості, при цьому відокремлюючи загадки-питання, питання-жарти, загадки-завдання від власне загадок як фольклорних текстів зі складною метафоричною або метонімічною структурою, що втілює «згорнутий» сюжет. А.В. Насибуліна, характеризуючи семантичні особливості загадки, звертає увагу на визначення загадки як тексту, яке дає Ю.І. Левін: «Із семантичної точки зору загадку можна визначити як текст, денотатом якого служить деякий об'єкт, у самому цьому тексті явно не названий» [3, с. 286]. На думку Л.І. Тараненко, загадкою варто вважати особливий фольклорний жанр, текст мікродіалогу, який має креативно-повчальну спрямованість та розважально-тренувальне функціональне призначення, що реалізується на основі асоціативно-креативного механізму переосмислення знання, наявного у свідомості реципієнта [9, с. 246].

Таким чином, у тексті загадки все підпорядковано основній меті – вибудовуванню ієрархічного ланцюжка ознак, за якими можна співвіднести текст із предметом номінації. Безсумнівно, в результаті текст загадки буде виражати закономірності зовсім іншої властивості, ніж прислів'я: використовуючи прислів'я, ми не просто посилаємося на народну мудрість, а співвідносимо її текст із певним дискурсом, проникаючи в глибину прагматичного змісту паремії. Прислів'я покликані сформулювати в носія мови, представника національної культури, необхідний для успішного існування в соціумі «життєвий розум» і співвіднести його пріоритети з релігійною мораллю і суспільною ідеологією. Загадки ж, на думку багатьох дослідників, в їхніх ентропічній і логіко-гностичній функціях [8, с. 435–439] вчать бачити основне, найбільш характерне, сприймати нерозривність всіх елементів дійсності. При цьому здебільшого відгадка слабо мотивована.

Аналізуючи цю семантичну особливість загадки, В.А. Лукін твердить, що «знати й пам'ятати відгадку важливіше, ніж міркувати, догадуватися й розгадувати», уміти розшифрувати весь її алгоритм [4, с. 443].

Отже, загадка – один із найдавніших різновидів паремій, дискурсивна природа якої пов'язана з «особливим видом ритуально-ігрової поведінки, вербальним актом» [8, с. 233]. Ігрова природа загадки – одна з найяскравіших її характеристик, що зумовила як розвиток жанру, так і особливу роль, яку відіграють ці паремії в репрезентації елементів і структур етномовної свідомості. Діалогічна форма якнайкраще виражає ігрову сутність загадок, разом із тим є ідеальною формою втілення паремічної одиниці зі складним функціональним статусом. Спроба виділення всіх аспектних функцій загадки видається проблемною, оскільки, з одного боку, необхідний облік всіх основних прагматичних функцій паремій (тільки Г.Л. Пермяков виділяє сім провідних прагматичних функцій паремій); з іншого боку, функціональна природа загадки, як вже було зазначено, характеризується помітною специфікою, зумовленою когнітивною основою цього паремічного жанру, а також складністю і мінливістю комунікативного статусу загадки. При всьому різноманітті функцій загадки варто зазначити і той факт, що не всі виділені функції рівнозначні в конкретний момент часу. В.А. Лукін твердить: «І кількість функцій загадки, і їхня ієрархія нестабільні в діахронії» [4, с. 438]. Причину здатності загадки зберігати «у резерві» великий функціональний потенціал можна виявити як у високому ступені аморфності і неспецифічності загадки, які дають змогу «використовувати загадку без зміни її семантичної структури» [7, с. 439], так і в самому принципі організації її смислового простору.

Цей принцип, на наш погляд, визначається саме когнітивною функцією загадки – функцією утворення нового знання, що спирається на чітко категоризовані в етномовній свідомості елементи. Дійсно, кодова частина загадки «оперує» тими денотатами, змістова частина яких відома носію мови в обсязі всіх її функцій і властивостей, актуальних для людини. Наприклад: *Два брати дивляться, а разом не зійдуться (Підлога і стеля)*. Розглядаючи загадку на тлі загального пареміологічного простору, варто визначити деякі загальні тенденції при збігу і специфікації прагматичних функцій загадок та інших видів паремій. У першу чергу, для загадок актуальна моделююча функція, яка характеризується Г.Л. Пермяковим як притаманна «усім без винятку пареміологічним типам кліше». Ця функція інтерпретується як здатність представляти «словесну (або розумову) модель (схему) тієї чи іншої життєвої (або логічної) ситуації» [7, с. 36].

Зокрема, у процесі моделювання ситуації в загадках ми спираємося не на типові життєві ситуації, а на вигадані (потенційні), довільно співвідносні з потенційними функціями денотата відгадки. Наприклад: *Чотири ноги, та не звір, душа і тіло, та не людина, має пір'я й пух, але не птах (Ліжко)*. У наведеній загадці моделюється ситуація, коли людина стикається з денотатом, що містить метафорично описані властивості.

Ці властивості характеризуються за допомогою прийому метафоричного «заперечення», коли суть зіставлення полягає не в уособлюванні метафори, а в запереченні її можливості у разі наділення сутності «псевдовластивостями». Відсутність у структурі загадки вираженого предиката все ж дає змогу його «відновити», зважаючи на «заперечуваний» метафорою образ: *Не звір, бо «не бігає», не людина, бо «не живе», не птах, бо «не літає»*. Зрештою, ми маємо справу з досить чіткою репрезентацією ситуації, але її характер складно визначити як типовий. Типовим є якраз те, що звір бігає, людина живе, а птах літає, у той час як загадка всім своїм метафоричним потенціалом формує образ статичний, «безрезультативний» [8, с. 131]. Відповідно, мета моделювання ситуації полягає не в її типізації, як у прислів'ях, а в демонстрації унікальності денотата, що висувається серед інших з такими ознаками, але ситуативно.

Повчальна, або дидактична, функція паремій, притаманна їм як фольклорним утворенням, полягає в загальнофольклорній «виховній» традиції слова [2].

Разом із тим подібність за художніми принципами, манерою побудови загадки виявляється в трьох особливостях її будови: «<...> щоб не припинити бути загадкою, вона має: 1) так побудувати образ, щоб не назвати прямо предмет, який загадується; 2) обов'язково мати відгадку; 3) бути гранично короткою, хоча може й відрізнитися одна від іншої композиційно».

Як ми вже зазначали, те, що предмет, який загадується, не може бути названий прямо, є істотною жанровою особливістю загадки. В образній частині загадки має бути якась підказка, що допоможе її відгадати. У статті російського мовознавця Ю.І. Левіна «Семантична структура російської загадки» [3, с. 283] дослідження загадок відбувається із застосуванням структурно-лінгвістичних методів. Із семантичної точки зору загадка визначається як текст, денотатом якого служить деякий об'єкт у самому тексті, явно не названий. Свідома зашифрованість співвідношення знака (тексту загадки) до денотата (відгадки), що є принципом існування загадки, дає підстави для вивчення загальносеміотичної проблеми співвідношення знака та денотата. Будучи навмисно трансформованим описом реальності, загадка дає змогу порушити питання про принципи художнього перетворення дійсності й розглянути його на найбільшому прикладі такого перетворення. У цьому аспекті загадка видається автором об'єктом, на якому з найбільшим успіхом можуть бути апробовані методи формального опису семантики. На прикладі загадки можна виразно розглянути весь простір людського мислення, зокрема мовного, і його небажання укладатися в певні рамки та рубрики [6, с. 283–284].

У той же час, не заглиблюючись в аспект зіставлення всіх паремійних функцій загадки та інших провербальних жанрів, варто зазначити, що однією з найбільш показових для характеристики функціонального потенціалу загадки є образно-номінативна функція, яка, крім загадки, є тільки у приказках [6, с. 283–284]. Але якщо приказка реалізує свій образно-номінативний потенціал за допомогою експресивної характеристики якоїсь якості, ознаки, наприклад: *Він такий добрий, що у ложці води утопив би. Що міг би, то він би ніж у мене встромив би – «про ворога», Годувати сніданками. Як топився, так сокиру обіцяв, а як витягли – то й топорища не дав – «нескінченно обіцяти»* тощо. У той час як загадка здійснює образну номінацію в процесі логічного співвіднесення семантичних ознак слова-відгадки та алегоричної частини.

Відповідно, основою більшості реалізованих функцій є висловлювана загадкою логіка – логіка відбору ознак «суміщення» денотатів, логіка вибору образної основи номінації, логіка наділення денотатів предикативними ознаками тощо. Так, В.Н. Топоров, характеризуючи найбільш важливі функції загадки, виділяє цілий логіко-прогностичний блок, пов'язаний із пізнанням та його логічною структурою, а Г.Л. Пермяков зазначає, що загадки, насамперед, «вчать думати».

В аспекті характеристики цієї загальної логічної функції надзвичайно цікаві положення, висловлені В.А. Лукініним щодо суперечливих здібностей загадок різної структури, які не тільки «вчать думати» або «думати не вчать», але навіть і «вчать» не думати [4, с. 442–443].

Разом із тим одним зі способів побудови образу в загадці є заміщення. Предмети заміщення найчастіше належать до того ж кола явищ, що й предмети загадування. Світ предметів заміщення більш широкий і різноманітний, ніж світ предметів загадування. Так, наприклад, сімейні, родинні взаємини людей набагато ширше представлені в образній частині загадок. Небагато загадок про предмети, які вийшли з вжитку, практично немає загадок про історичні події.

Вибираючи предмети заміщення, загадка прагне до контрасту, наприклад, звичайна миска перетворюється на яму (*Коло ями б'ються хлопці з киями. Кругом ями всі з киями.*), спиці в колесі (*Жило чотири брати, всі чотири Кондрати, два біжать, два доганяють і ніяк не доженуть*) – на братів.

Варто сказати, що закономірністю, властивою для всіх загадок, є співвіднесеність тексту загадки і відгадки. Відгадка – друга відповідна репліка загадкового діалогу. Крім мотивації на семантичному рівні – кодування/розкодування загадкового тексту, відгадка визначає семантичні риси тексту, формує певний лексико-фонетичний комплекс: алітерацію, риму, звуконаслідування, ономапоєно, вибір власних імен.

Отже, як показало проведене дослідження, у світлі когнітивно-прагматичного підходу актуальні всі визначені позиції, оскільки активність трансформаційних «вправ» із загадками в сучасному дискурсі актуальна (1) в плані аналізу виконавця (автора трансформацій), (2) з погляду одержувача – важливий прагматичний комплекс

паремічного значення, оскільки саме він впливає на адресата мовлення, а (3) позиція спостерігача є традиційною для дослідника паремійної семантики. Тому виправданим здається виділення образно-логічної функції загадки, яка дає змогу не тільки актуалізувати важливість поєднання таких провідних паремійних функцій, як образно-номінативна і дидактична, але і підкреслити нерозривність когнітивної та прагматичної функцій паремій. Дійсно, у пареміях все підпорядковано завданню формування у носіїв мови важливих для членів спільноти стереотипів і звичок, тому паремії не просто вчать щось робити, робити в певних обставинах, а й мислити відповідно до зафіксованих у них логічних кліше.

Література:

1. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С. 297–325.
2. Гаценко І.О. Мовна картина світу в жанрі загадки. Науковий журнал «Молодий вчений». 2017. № 3 (43). С. 302–306.
3. Левин Ю.И. Семантическая структура загадки. Паремииологический сборник: Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М.: Наука, 1978. С. 283–313.
4. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. М.: Издательство «Ось-89», 2005. 560 с.
5. Мечковская Н.Б. Язык и религия. Лекции по филологии истории религий. М.: Изд-во ГРАНД, 1998. 352 с.
6. Насыбулина А.В. Загадка. Русские паремии: новые формы, новые смыслы, новые аспекты изучения / Под ред. Т.Г. Никитиной. Псков: ПГПУ, 2008. 256 с.
7. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремииологического фонда. Языковая природа афоризма (очерки и изречения): Пособие / Составитель Е.Е. Иванов. Могилёв: МГУ им. А.А. Кулешова, 2001. С. 297–320.
8. Седакова И.А., Толстая С.М. Славянские древности: Этнолингвистический словарь по ред. Н.И. Толстого. М., 1999. Т. 2. С. 233–237.
9. Тараненко Л.І. Узагальнена дефініція та функціональні ознаки англійської фольклорної загадки. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2014. Вип. 48. С. 245–247.

Анотація

I. ГАЦЕНКО. ОСОБЛИВІСТЬ ЗАГАДКИ ЯК ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті з'ясовано природу мовленнєвого жанру загадки як складової частини дискурсу, охарактеризовані складові елементи мовного жанру загадки, а саме: ситуація, контекст, соціальні ролі. Зроблений аналіз семантичної структури загадок. Аналіз семантики номінацій денотатів подається в широкому фольклорному і культурно-етнографічному контексті. Вивчено функціональні особливості народних і сучасних загадок. Виявлено композиційні складові частини загадок, розглянуто національно-культурологічний аспект загадок.

Ключові слова: загадка, дискурс, жанр, семантична структура.

Аннотация

II. ГАЦЕНКО. ОСОБЕННОСТИ ЗАГАДКИ КАК ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В статье выяснено природу речевого жанра загадки как составляющей дискурса, охарактеризованы составляющие речевого жанра загадки, а именно: ситуация, контекст, социальные роли. Проанализирована семантическая структура загадок. Анализ семантики номинаций денотатов подается в широком фольклорном и культурно-этнографическом контексте. Изучены функциональные особенности народных и современных загадок. Выявлено композиционные составляющие загадок, рассмотрен национально-культурологический аспект загадок.

Ключевые слова: загадка, дискурс, жанр, семантическая структура.

Summary

I. HATSENKO. FEATURES OF THE RIDDLE AS AN ARTISTIC TEXT

The article clarifies the nature of the speech genre of the riddle as a component of discourse, describes the components of the speech genre of the riddle, namely: situation, context, social roles. The semantic structure of riddles is analyzed. The analysis of the semantics of denotate nominations is given in a broad folk and cultural-ethnographic context. The functional features of folk and modern riddles are studied. Composite components of mysteries are revealed, national-cultural aspects of mysteries are considered.

Key words: mystery, discourse, genre, semantic structure.